

О. Е. Корнійчук

O. E. Korniychuk

**ЕТИЧНІ АСПЕКТИ
ЕКОНОМІЧНОГО
МИСЛЕННЯ****ETHIC ASPECTS
OF ECONOMIC
THINKING**

У статті піднімаються питання моралі та етики в економічній діяльності на прикладах західної і вітчизняної економічної думки; розкривається значимість етичних цінностей у формуванні сучасного економічного мислення як актуальної проблеми економіки.

The issues of morality and ethics in economic activity have been raised based upon the western and national economic ideas. The article reveals the significance of ethic values in the formation of modern economic thinking as a contemporary problem of economics.

Постановка проблеми. Головними дійовими особами сучасної економіки є підприємці, менеджери і бізнесмени. Для утвердження в діловому світі їм необхідні не лише ерудиція та освіта, не лише системні знання про господарську діяльність, структуру ринку, кредитно-фінансові відносини. Вони повинні з повагою ставитись до законодавства та інтересів держави, бути неупередженими до політичних баталій, мати високу культуру ділового спілкування. Проте все це поки що ідеал. У громадській свідомості небезпідставно сформувався стереотип підприємця як нечесної людини, що піклується виключно за власну кишеню, не думаючи про підвищення добробуту суспільства. Стримання економічного егоїзму та піднесення духовно-морального фактора в економіці мають виховуватись у молодій українській буржуазії, представників малого й середнього бізнесу, які досі активно прагнуть лобювати особисті інтереси.

Сьогодні в Україні мало фахівців, здібних розгорнути свій бізнес цивілізовано. З одного боку, це результат відсутності умов, частиною яких є стабільне законодавство в галузі економіки, з іншого – наслідок недостатньої підготовки кадрів. Підприємництвом часто займаються люди, які не мають не тільки професійних здібностей у сфері бізнесу, але й елементарних уявлень про мистецтво спілкування та психологію людських відносин. У педагогічному процесі, навчаючи спеціалістів економічного профілю, особливу увагу слід приділяти етичним і моральним нормам економічної та підприємницької діяльності.

Абстрактна, меркантильна економіка руйнує внутрішній світ людини і повинна знаходитись під контролем етики, так само як розум контролює будь-які дії людини. Економічна теорія має бути разом із загальним світобаченням, із філософією, а передусім – із філософією моралі, з етикою, а звідси – із психологією людини та з її менталітетом. Без такого зв'язку отримуємо науку раніше від науки, що нагадає винахід професора з повісті М. А. Булгакова «Собаче серце» [4]: «Моє відкриття, чорти б його з'їли, з яким ви носитеся, коштує рівно один ламаний гріш. Теоретично це цікаво. Фізіологи будуть у захваті. Ну а практично що? Хто тепер перед вами? – Преображенський вказав пальцем у бік кабінетної, де почивав Шариков». Професора спонукали не моральні почуття (властиві йому), а піклування про науку, егоїзм його наукового розуму.

Егоїзм собачого серця рухає бездуховним творінням науки – Шариковим, який намагається підійнятися над тими, хто вищий духом, хто вищий розумом; прагне усіх обезлюднити навколо, тому що нелюдями легше управляти, в них усі людські почуття замінює інстинкт самозбереження.

Багато які відкриття в економічній теорії були зроблені за аналогією, яка відіграє важливу роль у народженні нових ідей та у формулюванні гіпотез. Вона суттєво полегшує розуміння складних процесів та є основою наукового моделювання. Аналогія дає можливість правильно поставити проблему і визначити напрям подальшого дослідження. Узагальнюючи найбільш значимі закономірності поведінки людей в економічних відносинах, розглянемо модель соціальної одиниці економіки.

Виклад основного матеріалу. Звернемось до забутих, а тому невідомих джерел становлення економічної науки, до тих сторінок, якими свого часу свідомо нехтували задля спрощення загальних понять і законів, що призвело до незнання моральних правил та виснаження духовності у економічних відносинах, до зниження якості науки та освіти.

Саме у надрах старого накопичується інтелектуальна енергія, яка забезпечує суспільству виживання й прогрес. Вірою у силу людського розуму та духовних цінностей вирізняється епоха Просвітництва, яка створила інтелектуальне середовище для формування економічних і соціально-політичних поглядів. Просвітники того часу (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтескьє, І. Кант, О. Радішев, О. Герцен та ін.) прагнули до розкріпачення свідомості та утвердження «царства розуму». На такій ноті у XVIII ст. відбувся зліт політичної економії, яка у працях Ф. Кене і А. Сміта стала системою наукових знань.

Представники школи фізіократії, заснованої Ф. Кене, вважали його одним із мудреців і благодійників людства. Наслідки соціальних та політичних бід він убачав не у порочності людської волі та схильності її до зла, а у незнанні і неосвіченості. Неосвіченість є навіть злочином і «за своїм складом злочин цей жакликий, оскільки є найчастішою причиною лиха людського роду та його негідної поведінки щодо Творця природи, до вічного світу, вищого розуму і першої причини всілякого блага» («Природне право», 1765) [8].

Вихідна точка зору Ф. Кене є такою, що існує наперед усталена гармонія, що природна рушійна сила, тобто природні мотиви та інтереси людини, у своїй сукупності складають деяке гармонійне ціле. Кожен має природне право розумно користуватися усіма здібностями, які надала йому природа за умови не шкодити ані собі, ані іншим. Але природне право не дає всім право на все, воно передусім повинно відповідати справедливості: «це є природний і верховний закон, визнаний світом розуму і який точно обумовлює, що належить індивіду і що іншим індивідам» [8].

Ознайомлення із світоглядом фізіократів слід розпочинати з філософських ідей статті Ф. Кене з теорії пізнання «Очевидність» (1756), опублікованої у знаменитій «Енциклопедії» Д. Дідро. Тут Ф. Кене визначає два джерела пізнання. Одне з них – природно-наукове, де доведення відбуваються дослідним шляхом і є очевидними. Поряд з цим він визнає віру в істини релігійні, в існування вищої сили – Божества, яке утворює можливість пізнання. Все, що сприяє прогресу, щастю людей, розглядається Ф. Кене, як заповідь Божа. У

цьому розумінні господарська свобода, як основний струм економічної політики, також має релігійне підґрунтя. Ф. Кене визнає, що у природному порядку ми настільки вільні, наскільки за допомогою розуму здатні приймати моральні рішення, розпізнавати й оцінювати законні мотиви, які примушують виконувати наші обов'язки та протистояти бажанням, що прагнуть нас схилити до непорядності. Віра, з одного боку, а розум і очевидність – з іншого, – ось ці знаряддя, за допомогою яких Ф. Кене намагався відкрити природні умови політичного та економічного існування держав.

Турбуючись про досягнення своїх цілей, людина постійно має два інтереси. Суто особистий інтерес, який зводиться до бажання насолоджуватись й уникати страждань, та інший інтерес, який є розумним компромісом зіткнених бажань. Досвід швидко навчає людей, що крім обов'язків перед самим собою, крім особистих бажань, існують ще обов'язки перед іншими людьми і Богом. Людина помічає, що разом із останніми, вона краще досягає й власної мети. Так створюється уявлення про розумний інтерес, а закони і релігія згодом точніше визначають арену його дій [8]. Тут уперше ясно наголошено на економічній та індивідуалістичній точці зору інтересу, якою в декілька перетвореному вигляді скористався і А. Сміт.

За словами, А. Сміта, «характер кожної людини впливає на щастя інших людей, виходячи з того, чи має він властивість приносити їм шкоду або користь» [1, 228]. Етика, як наука про мотиви і закономірності поведінки особистості, мала до Сміта двохтисячирічну історію. Трактат Аристотеля «Нікомахова етика» поклав початок філософії моралі. Нова епоха звільняла людей від тиранії релігії і примушувала глибше і пильніше вдвлятись у внутрішній світ людини. Етичні питання почали виділятися із маси інших питань і підлягали докладному розгляду. Поступово розвивалась психологія – наука про закони психічної, духовної діяльності. Хоча вона була майже зовсім відірвана від досліду, позбавлена експериментальної основи і будувалася на суто умоглядних висновках, та все ж таки у ній накопичувалась сума реальних знань. Моралісти свідомо приймають психологічний досвід за основу етики і остання поглинається психологією. Це набуло розвитку й у Смітовій «Теорії», яка скоріше висвітлює питання не про моральну поведінку, а про те, яким чином з наукової точки зору можуть бути роз'яснені моральні почуття.

Інтереси А. Сміта як доктора права, професора моральної філософії поступово пересувалися від етики до більш життєвих питань соціології та економіки. Він замислював грандіозний план: намагався створити всеосяжну теорію людини і суспільства, подати цілісну соціальну систему, охоплюючи різні сфери душі й діяльності особистості, як соціальної одиниці; та приступив до побудови окремих її частин. Одна з них присвячувалась мотиву безкористя; це етика А. Сміта, його «Теорія моральних почуттів» (1759). Друга – мотиву особистої користі та економічному базису суспільства; це його загальна політична економія, його «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). А. Сміт вважав, що природні та божественні закони моралі складають фундамент економічних відносин.

Однією з центральних ідей «Теорії моральних почуттів» є ідея рівності. Будь-яка людина від природи рівна іншій, тому принципи моралі повинні

однаково стосуватись усіх. Потрібно надати кожному можливість вільно переслідувати свій матеріальний інтерес у межах, що не порушують рівне право решти. А. Сміт відкидає природжене моральне почуття: воно розвивається лише внаслідок життя людини в суспільстві. А відомому християнському принципу він протиставляє набагато реалістичнішу рекомендацію: «Люби свого ближнього настільки, наскільки він здатний любити тебе» [1, 59–63].

В основу моральної оцінки вчинків як власних, так і чужих А. Сміт ставить принцип симпатії. Тільки спостерігаючи за поведінкою інших людей, ми починаємо складати свої перші судження про моральність. Спостереження здійснюється за допомогою симпатій, переживань особистості, які зазнає інша особа. Співчуття, здатність силою уяви ставити себе на місце інших людей і відчувати за них викликає в іншій людській душі відомий резонанс – виникає почуття симпатії [16, 41–51].

У людській душі, згідно вченням А. Сміта, співіснують і нерідко борються між собою первинні альтруїстичні, пов'язані з симпатією, та первинні егоїстичні, пов'язані з природним себелюбством. А. Сміт не протиставляє їх одне одному як мотиви моральні та аморальні. Навпаки, виходячи з ідеї закладеного Творцем порядку, гармонії у світі, він вважає, що і ті й інші людські дії слугуватимуть на благо як людині, так і людству. Етичний закон є наслідком цих природних прагнень у межах, які визначаються совістю. Людина, яка діє за мотивами моралі, що сприяє людському щастю, є ніби співтворцем із Богом [5, 71–73].

Але у буденному житті людина звичайно керується своєкорисним інтересом, їй притаманне прагнення до матеріального благополуччя, до кращого життя. У буржуазному суспільстві людям властиве прагнення розбагатіти, жити значно краще за інших. На думку А. Сміта, це прагнення – головний рушій прогресу, що «збуджує і підтримує у постійному русі людську працьовитість. Саме воно вперше спонукало людей обробляти землю, будувати домівки, засновувати міста і общини, удосконалювати науки і мистецтва, які облагороджують і прикрашають людське життя» [1, 62]. Отже, обґрунтовано систему, в якій хаотичні та корисні дії окремих індивідів забезпечують порядок і гармонію, призводять до загального блага, яке А. Сміт розумів як зростання виробництва і багатства в суспільстві. Таке суспільство, очевидно, підкоряється відомим об'єктивним закономірностям, які може вивчати наука.

Уявлення про людину як про згусток своєкорисного інтересу або концепція благодіючого егоїзму покладене в основу економічної праці А. Сміта «Багатства народів», яка мала доповнювати і поєднуватись з етичними цінностями «Теорії моральних почуттів». Але цим аспектом зневажають і для всієї класичної політекономії Заходу, а також і марксизму, стане вихідним і далі буде розвинено економічною наукою аж до нашого часу розуміння людини як індивідуаліста, егоїста, що піклується лише про власну користь. «Не через доброзичливість м'ясника, пивовара чи булочника очікуємо ми одержати свій обід, а через дотримання ними їхніх власних інтересів. Ми звертаємося не до їхньої гуманності, а до їхнього егоїзму, і ніколи не говоримо їм про наші потреби, а лише про їхні вигоди» [13, 16].

А. Сміт заклав систему ідей, фундамент політекономії як науки, що має дві сторони: абстрактний аналіз і конкретні висновки для економічної політи-

ки. Це була філософія економічного індивідуалізму. «Теорія моральних почуттів» піде у забуття (до речі, у виданні [16], яке містить детальний аналіз цього твору, мною були розрізані сторінки, у Житомирській обласній бібліотеці вона залишалася не затребуваною до 2005 р. Аналогічна історія сталася з екземпляром й самої «Теорії» кінця XIX ст. у Ленінській бібліотеці Москви [2]).

Економіст Р. Мальтус (за своїм суспільним положенням – протестанський священник) удосконалив щодо нових цілей старі аскетичні ідеї (надзвичайна стриманість, відмова від життєвих благ). Він оголосив інстинкт розмноження винуватцем усіх соціальних бід. Ті засоби до життя, що люди беруть у природи, не зростатимуть з такою швидкістю, як кількість населення. Людина тільки тоді має право народжувати дитину, коли певно може прогодувати її. В іншому випадку вона морально зобов'язана утриматись від шлюбного життя. «Людина, що з'явилась на цей світ, який зайнятий іншими людьми, якщо вона не отримала від батьків засобів для існування, на які вона в праві розраховувати, і якщо суспільство не потребує її роботи, не повинна вимагати для себе будь-якої їжі, бо вона абсолютно зайва на цьому світі...» («Дослід народонаселення» 1798). За Р. Мальтусом, війни, епідемії, хвороби – великі благодійники людства, які позбавляють його від надмірного населення [3, 259].

Захопившись ученнями і А. Сміта, і Р. Мальтуса, банкір та капіталіст Д. Рікардо зайнявся економічною наукою й завершив споруду буржуазної класичної політекономії. У працях Д. Рікардо набула поширення концепція, розроблена англійським філософом та соціологом І. Бентамом (1748–1832). Це концепція так званої «економічної людини». Філософія утилітаризму І. Бентама (від лат. *utilitas* – користь, вигода) – це напрям в етиці, де користь вважається основою моралі і критерієм людських вчинків. У своїх діях людина піклується про власну вигоду, але цьому у відомих випадках відповідають інтереси й інших людей. Розсудливе розуміння інтересів особистості приводять до сприятливих дій щодо оточуючих. І. Бентам вважав можливим з математичною правильністю визначати мотиви людських вчинків, оскільки людина у своїй економічній діяльності, по-перше, керується виключно особистим інтересом, а по-друге, внаслідок цього вона перетворюється на рахівну машину, дії якої у кожному окремому випадку можна достатньо точно передбачити. Він мріяв про «моральну арифметику», яка б на науковій основі з абсолютною точністю обчислювала мотиви власних інтересів, шкоду і користь [5, 124–127].

Суспільна гармонія полягає саме у тому, що людина – безмежний, але розумний егоїст. Так міркував І. Бентам, так міркував і Д. Рікардо. Зручна, спрощена абстракція «економічної людини», яка розцінює усе з позицій власної матеріальної вигоди, затвердилась в економічній теорії. Покладаючись на деякі абстрактні передумови, силою своєї логіки Д. Рікардо створив ту спадщину, яку одержала наступна політекономія, ту систему, яку можна звинувачувати у відхиленні, у відриві від справжньої дійсності, а також у цинізмі – відверто зневажливому ставленні до загальноприйнятих норм моралі, етики. Водночас вважалось, що тільки будучи цинічною, політекономія могла бути науковою.

Визнання для мінового господарства інших рушійних сил в економічному житті осіб, крім власного інтересу, сил саме морального характеру – тільки за-

плутують аналіз: у діяльності, наприклад, власне альтруїстичним спонуканням немає місця в міновому житті; вони сковані і можуть проявлятися лише у виняткових випадках [3, 268]. Господарський розрахунок впливає з нашого почуття самозбереження. Це почуття виявляється у намаганні людини збільшувати майно та бережливо витратити його, це почуття збуджує людину напружувати сили для отримання найбільшого матеріального добробуту. Вигідність такої рушійної засади у господарському житті – в інтересах методологічних. Переважаюче значення цього мотиву усуває усі інші мотиви людської душі, які розкриваються у багатьох господарських відносинах, і тоді повніше вивчаються господарські явища. Але у разі обмеженого прагнення кожного лише до своєї особистої мети суспільне життя стає неможливим, слабкий остаточно пригнічується сильним, і величезна маса населення зовсім не отримує доступу до благ цивілізації [7, 13].

На відміну від політекономії Заходу, російська та українська думка виходила з первісного значення духовної сторони людини. Це знайшло своє відображення і в релігії, і в художній літературі, в усіх інших сферах вітчизняної культури та в економічній науці. Український економіст М. Зібер (1844–1888), який залишався вірним школі Сміта-Рікардо, порівнював уявлення українців про працю і власність зі ставленням до цих явищ інших народів. На цій підставі він зробив висновок, що «універсальність того способу бачення гідна всякого подиву» [15, 135]. У середині XIX ст. з повним переглядом основ політичної економії, причому саме з духовно-моральних позицій, виступив самобутній мислитель, православний богослов і публіцист М. Гиляров-Платонов (1824–1888). Ось головні висновки, які стали для нього переходом від загальних питань світогляду до проблем власне економіки: «Ідеал комуністичного улаштування є механічний прилад, правильний, але безжиттєвий. Ідеал індивідуалістів – зграя звірів, живих, але диких. Індивідуалізм є егоїзм безпосередній, що діє в усій випадковості свавілля і жертвує багатьма для деяких. Комунізм є егоїзм, піднесений до абстракту, що діє за мірою поперед установленій необхідності і жертвує усіма – ні для кого. Проте, на щастя для людства, повне здійснення ані такої, ані іншої системи неможливе. Люди – не машини й не звірі, а істоти духовно-моральні (і живуть вони не за теорією)» [2, 10–15].

Розібравши світоглядні основи господарської діяльності, М. Гиляров-Платонов формулює принципи економіки, які випливають з учення Христа: «Життя є подвиг, а не насолода. Праця є обов'язок, а не засіб своєкористя. Верховний закон міжлюдських відносин є любов, що все віддає, а не заздрість. Люби ближнього, як самого себе: ось у двох словах початок суспільних відносин, справжньо християнських та істинних в усякому іншому значенні цього слова. Особа, збережи свою ініціативу, володй своєю свободою, якою обдарована, уживаючи всю енергію, до якої здібна, але схиляй усі свої діяння на благо людства, на користь братів».

При цьому М. Гиляров-Платонов був тверезим мислителем і глибоким економістом, а тому ставить і відповідає на питання: «Чи можна заснувати політичну економію на уяві про людину як святу?». Завдання політекономії – подати загальний хід і зв'язок суттєвих економічних відносин, заснованих на хибній засаді особистого інтересу. Її призначення – показати загальні міри,

якими держава може запобігати постійні та неминучі (при пануванні й боротьбі особистого інтересу) порушення прав людини.

Зрозумілими є такі положення М. Гилярова-Платонова, неприємні політико-економам: матеріальне багатство не є самостійне благо, праця не тільки не єдиний, але й не головний творець господарських благ, вона лише знаряддя виробничої сили, що підкоряє природу. Не руки працюють над природою, а розум. Праця – сила, а двигун – розум. Вартість належало б визначати кількістю вжитого розуму, та тут усяка міра зникає. Звідси існуючим економічним упорядкуванням більш за всіх ображений не робітник, а інтелігент. А саму економічну мету науковець розглядав як засіб для іншої мети – духовного життя.

М. Гиляров-Платонов зауважив «однобокість економічного напрямку у зв'язку з однобокістю філософського напрямку», коли матеріалізм призвів до того, що «питання про громадськість оголошене питанням шлунку, а звідси однобокість понять про багатство і цінності...». Його економіка відзначається, по-перше, націленням не просто на працю, а саме на творчу працю, по-друге, пориванням до вищої правди: спробою розглядати економічний процес «не сам по собі, а як такий, що існує для людей, – з точки зору етичної (не як є, а як повинно бути, і чи є так, як повинно бути)», що припускає вихід за вузько-економічні межі. Моральна політична економія М. Гилярова-Платонова, з окресленими у ній економічними проблемами, спрямована у майбутнє і за-слуговує уваги у наш час.

Якось О. Герцен розмовляв з відомим соціалістом Л. Бланом, який стверджував: «Життя людини – великий соціальний обов'язок. Людина повинна приносити себе у жертву суспільству! Головна мета життя людини – добробут суспільства». На що О. Герцен відповів: «Добробут суспільства ніколи й не досягнеться, якщо всі будуть жертвувати і ніхто не буде насолоджуватись» [11, 154]. У цьому контексті цікавими є й погляди Л. Толстого, викладені у його публіцистичній статті «Не делание» (1895). Безліч безплідної та некорисної роботи виконується саме тому, що шум щоденного життя не дає людині часу усвідомити зміст та призначення праці. Л. Толстой вірно помічає, що не усяка праця може бути виправдана з точки зору високих ідеалів, що праця сама по собі ще не робить людину доброю: «величезні злодії людства були особливо зайняті та заклопотані, ні на хвилину не залишаючись самі з собою без занять і розваг».

Саме по собі «нероблення» є тільки засобом, який допомагає з'ясувати, де корисна праця, а де шкідлива, і обрати такий шлях, що найкраще відповідає самим високим покликанням, які перебувають у душі людини. Саме по собі «нероблення» є дозвілля, яке не може наповнити життя. І якщо вищою мораллю є мораль християнства, то потрібна не свобода від праці, а наповнення всього життя працею, в якій почуття дружелюбності відкидало б назад спонування егоїзму. Свобода ж від роботи має бути визнана необхідною лише настільки, наскільки вона потрібна для освіження тіла і для тієї звітності перед самим собою, яка дозволяє людям, не примушеним до неперервної праці матеріальними умовами життя, краще використовувати час і прилаштувати свою діяльність до істинних потреб суспільства [7, 52–55].

На межі XIX–XX ст. з'явилась економічна теорія, яка стояла непомірно вище західної політекономії, а головне – виходила із нашого розуміння змісту

життя, засновувалась на досягненні вітчизняної думки і була націлена на всебічний розвиток народного господарства як Росії, так й України у її складі. Це теорія всесвітньо визнаного мислителя, видатного економіста свого часу, Д. Менделєєва (1834–1907). Проблеми, які хвилювали ученого, – це пошук шляхів соціально-економічного розвитку держави у перехідний період, проблеми власності, питання узгодження особистих спрямувань із суспільним благом, свободи з дисципліною. Узагальнюючи зібраний величезний матеріал за окремими територіальними комплексами, він розробив перше у світі учення про промисловість, яку він бачив не іноземною, а національною.

Те, що здійснюється в «економічному світі, цілковито залежить від природи людини, а у ній, на жаль, не все прекрасно, проте це означає, що в історії є суворя логіка» та законність існуючого [9, 190]. З думкою про майбутнє Д. Менделєєв вірив у природу людини і був упевненим: якщо народ володіє знаннями, має землю, є працелюбним, бережливим та здатним до розмноження, його розвиток може йти надзвичайно швидко. Разом із тим, він відстоював ідею про те, що рівність у нужді не веде до прогресу, а справедлива диференціація доходів стає добрим стимулом до виробничої праці та підприємництва [9, 15]. «Багатство же народу необхідне саме для того, щоб духовні його сторони могли самостійно розвиватись, не подавляючись матеріальними потребами, оскільки багатство, в ідеалі, є тільки засіб, а не сама мета» [9, 190]. Д. Менделєєв розрізняв працю та роботу. І художник, і священник, і чиновник, і учитель «можуть або просто робити або дійсно працювати, зважаючи на те, для чого і що вони роблять, чи улюблена справа, чи потрібна іншим... Не колишнє, справді нове створює лише праця, її немає в природі, вона у вільній, духовній свідомості людей, які живуть у суспільстві... Робота поняття механічне, а у ньому немає людини, її розуму, її вищого; вони у праці» [9, 158–161].

Категорично відкидаючи можливість існування деякої абстрактної, єдиної для всього людства економічної науки – політичної економії, Д. Менделєєв взагалі уявляє науку не космополітичною, а національно забарвленою. Вона всесвітня в уже отриманих знаннях, але у способах досягнення істини «неминуче набуває народного характеру». Абстрактної політекономії не може бути тому, що народне господарство і державність знаходяться в тісному взаємозв'язку з іншими сферами народного життя – релігією, мистецтвом і наукою. Завдяки своєму національному світобаченню і будучи православним християнином, був упевнений Д. Менделєєв, що «усе ветхе потроху, непрямю перебудовується на новий, кращий, християнський лад»; що «люди повинні працювати для себе і для інших людей, які збирають Божії дари»; що «Бог установив у поті лица і у праці для інших знаходити хліб»; що в основі всієї сучасної науки лежать християнські поняття, і поза цією скарбницею не може бути успіху в пізнанні природи, суспільства та людини.

Один із головних недоліків політекономії Д. Менделєєв бачив у тому, що вона обмежується суто економічною, насамперед грошовою, оцінкою явищ господарського життя, не вдаючись до їх моральної оцінки: «Гроші й багатство не виправдовують поганих справ і образ». Наука повинна націлювати «на розвиток виробництва, а не на спекуляцію». Він розглядав промислову діяльність не як суто економічну, а як моральну, зважаючи на те, що людина суцільна й

неподільна, і тому в праці виявляються всі її сили — як фізичні, так і духовні, «ті природні, історичні, та взагалі поза волею визнані Божественні умови і закони...».

Д. Менделєєву належить пророче бачення шляху розвитку економічної науки: саме та політична економія, яка вийде з природознавства, може сподіватись охопити предмет, що вивчається нею, з належною повнотою і зрозуміти, як утворюються цінності та звідки з'являються або куди зникають народні багатства. Для цього доведеться звертатися до конкретного аналізу конкретних ситуацій та будуть необхідні економісти нового рівня, які розуміють головні проблеми народного життя і спроможні правильно їх вирішувати. Щоб створити справжню наукову теорію, вважає Д. Менделєєв, варто спиратися на факти, крім того, потрібен певний світогляд, «гармонія наукової споруди», особливо, коли йдеться про побудову теорії національної економіки. Поки що політекономія знаходиться «у стані неповноти і неможливості передбачення», а її слід зробити точною наукою, яка служитиме теоретичною основою для розумної побудови народного господарства країни. При цьому в різних країнах, залежно від природних та історичних умов, повинна проводитись і різна економічна політика [2, 15–44].

Перехід України до демократії та ринкової економіки має супроводжуватись не падінням моральності, а наповненням новим змістом економічних інтересів і мотивів поведінки людей, збагаченням форми їхнього виявлення. Особистість, яка ставить свої інтереси над інтересами нації, перебуває фактично поза нацією, навіть знаходячись у межах держави. Економічні інтереси зумовлюються специфікою культури, історії, традицій, духовного складу націй, інституальної структури, місця у світовому господарстві. Виділяють чотири поширених типа економічного мислення відповідно до різного стану націй [12, 122–127]:

1. Економічно сильні нації з відносно слабкими загальнонаціональними традиціями, що базують своє мислення на індивідуалізмі й суто ринкових відносинах. Внутрішній ринок утворює головну сполучну тканину таких націй, а економічний лібералізм надає їм величезну вигоду на світовому ринку. До їх числа належать США, Канада, Австралія.

2. Зовсім іншу групу економічно сильних націй складають країни Західної Європи і Японія. Тут глибокі загальнонаціональні традиції та взагалі національна спільність, тому економічне мислення на сучасному етапі є не індивідуалістичним, а інституціональним, передусім соціальним, що найбільше відповідає національним інтересам.

3. Ця група включає економічно слабкі (чи суттєво послаблені) нації з глибокими загальнонаціональними зв'язками. Для мислення таких країн в якості вихідного пріоритету природно припустити загальнонаціональний інтерес. Це Індія, Китай, Росія.

4. Несформовані нації зі слабкою економікою. Тут взагалі відсутнє самостійне економічне мислення, існує лише різноманітний набір зарубіжних поглядів, які виражають групові інтереси і оформлюються звичайно у вигляді вимог Міжнародного валютного фонду, що тотожно для економічно слабких країн визнанню формули: «приходьте й володійте нами».

У кожній країні суспільні шари і держава складаються з таких елементів, із тими достоїнствами і недоліками, які відрізняють даний народ у цілому. В одні епохи державна влада отримує кращі соціальні елементи; тоді уряд може плідно працювати в усіх сферах життя. В інші періоди влада належить гіршим. Ці гірші, що пройняті лише своєкорисними прагненнями, діють неуміло, неадекватно й несумлінно в усіх галузях, куди уряд вступає зі своїм авторитетом. У такі епохи балакають багато й самовпевнено, видається безліч законів, органи управління ускладнюються. Все це у самому зародку призупинює розвиток дрімлючих сил [7, 727].

Варто звернути особливу увагу тим, кому не байдуже майбутнє України, на таку евристичну думку. Переможне історичне проходження будь-якої культури — це лише окремих феномен всесвітньої історії, суворо обмежений щодо форми і тривалості свого існування. Саме у нинішній час народжується новий лідер світової культури. Таку грандіозну подію достатньо аргументовано прогнозував відомий німецький історик, представник філософії життя — О. Шпенглер (1880–1936). Його фундаментальна праця «Занепад Європи» (1923) вносить ясність у розуміння минулих історичних епох, а також дозволяє наперед визначити подальший хід розвитку людства [10, 3–18].

Кожна культура, подібно окремій людині, переживає вікові етапи свого розвитку. Вона зароджується у той момент, коли із первісного душевного стану виділяється і пробуджується до історичного життя велика народна душа. Умирає культура лише після того, як виконає повну суму своїх потенційних можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав і наук. Смерть культури зовсім не означає зникнення даного етносу, він просто повертається до своєї первинної душевної стихії (яскравим прикладом такого позаісторичного існування є ісламські народи, які обурюють увесь світ і є залишками видатної арабської культури). Перед тим як загинути, не здогадуючись про це і зростаючи з юнацькою силою, стара античність передавала свої досягнення тоді ще юній арабській культурі Сходу. Відтак помирав Схід і дарував молодому Заходу величезний арсенал своїх інтелектуальних здобутків.

За словами О. Шпенглера, західноєвропейська культура — явище обмежене проміжком часу між 1000 і 2000 роками після Р.Х. Захід, поки у нього є в запасі трохи сил, має розповсюджувати свій вплив у зовнішньому світі та забезпечувати збереження здобутих ним знань. Архитектонічні здібності західноєвропейської людини на сьогодні вже повністю вичерпані. Духовними носіями та наступниками, призначеними для реалізації історичної місії на світовій арені, є представники молоді, поки що дрімлючої, православної культури з притаманною їй соборністю. Духовно-моральні та общинні засади і українців, і росіян, і білорусів не дадуть їм переваги матеріального над усім іншим [9, 191]. «Якщо під впливом читання цієї моєї книги люди нових поколінь Заходу відмовляться від розв'язання непосильних для них високодуховних завдань та займуться технікою замість лірики, мореходною справою замість живопису, політикою замість теорії пізнання, вони зроблять так, як я того бажаю, і нічого кращого їм, представникам умираючої культури, побажати не можна.» — говорив О. Шпенглер. Поривання України до Європейського Союзу, обраний шлях до євроінтеграції наштовхує на думку, що доля української нації — стати провідником західної культури до Росії.

Висновки. «Україна вступила в період духовного піднесення. Ми маємо унікальний шанс ствердитися як держава високоосвічених, високоморальних, працелюбних і вільних громадян, яких поважатимуть у світі» — на цьому наголосила з парламентської трибуни Ю. Тимошенко, презентуючи Програму діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям»: «Вільна людина у справедливій державі — найвища цінність нашого уряду». При цьому головними пріоритетами визначаються людський розвиток і гідність, духовність і свобода, рівність і солідарність, громадянське суспільство та демократія, взаємна повага і толерантність, справедливість і добро. За словами Ю. Тимошенко, «свобода людини, право на життя, на вільне висловлення думки, на все, що природою дано людині, мусить бути підтримане всіма державними інституціями». Формування єдиної, сучасної нації ґрунтуватиметься на утвердженні принципів духовності, розвитку та збереженні культурної спадщини, існуванні нового привабливого іміджу України. При цьому, «лише значний прошарок підприємців і власників гарантує реальну демократію та стале економічне зростання» [6].

Образ українського підприємця, бізнесмена або менеджера, що створюється сьогодні, повинен містити у собі й відповідальність за свої дії перед суспільством. Зараз бізнес в основному спеціалізується не на виробничій діяльності, а на посередницьких послугах. І нерідко на першому місці виявляється жадоба до швидкого збагачення. Останнє для справжнього підприємця — не самомета, а лише свідoctво і доведення його успіху. Та говорячи про підприємця, насамперед, варто мати на увазі підприємця-виробника, а не спекулянта-перекупщика. Італійський психолог А. Менегетті у своїй книзі «Психологія лідера» обґрунтовує значимість істинного лідера, який, маніпулюючи матеріальними цінностями, стимулює прогрес у суспільстві. Поставивши перед собою мету, він знаходить засоби та створює колектив для її досягнення. Лідер-підприємець має природний дар, який шліфується за допомогою освіти і життєвого досвіду. Коли труднощі подолані, він розширює сферу своєї діяльності та інтересів. А. Магенетті приділяє особливу увагу етиці підприємця: він має бути благородним, щедрим, повинен уміти любити і не бути помстливим [14, 99–107].

Духовність, як властивість відчувати присутність Творця у великому та у малому, честь і достоїнство, як ключові мотиви ділової репутації підприємця, не повинні бути пустим звуком. Бізнес — це складна наука та мистецтво економічного управління, якому потрібно всеосяжно навчати тих, хто вирішив узятися за таку нелегку і відповідальну справу. Аналізуючи літературний персонаж Шарикова та модель «економічної людини», простежується, на жаль, виразна аналогія. Кредо першого — відібрати і розділити. Кредо другого — заволодіти і ні з ким не поділитись. Обидві особи — несимпатичні, бездуховні та аморальні. Для формування загального світогляду та нехитної уяви про економічну діяльність бізнесменам і менеджерам необхідні знання у галузі і соціальної психології, і політекономії. Водночас варто зазначити, що різнобарвна, масштабна, з усілякими течіями економічна теорія існує, та без етичних аспектів вона не повна, а тому не може формуватися правильне економічне мислення.

1. Аникін А. В. Адам Смит. — М.: Молодая гвардия, 1968.

2. Антонов М. Гений русской экономической мысли // Молодая гвардия. — 2000. — №3. — С. 5–44.

3. *Богданов А.* Краткий курс экономической науки. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, аренд. В. И. Вороновым, 1905.
4. *Булгаков М. А.* Собачье сердце / Юмор серьезных писателей. – М.: Худож. лит., 1990.
5. *Булгаков С. Н.* История экономических учений. – В 2 ч. Ч. II. – Изд. 7-е. – М.: Высшая школа, 1918.
6. Вільна людина у справедливій державі – найвища цінність нового уряду // Урядовий кур'єр. – 2005. – №22. – 5 лютого 2005 р.
7. *Исаев А. А.* Начала политической экономии – С.-Петербург: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1896.
8. *Кенэ Ф.* Выбранные места. – М.: Типо-Литография О. И. Лашкевич и К, 1896.
9. *Менделеев Д. И.* С думою о благе российском: Избранные экономические произведения. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991.
10. *Михайлов А.* Историческая судьба России // Молодая гвардия. – 2001. – №3. – С. 3–18.
11. *Нуреев Р.* Предмет и метод экономической теории // Вопросы экономики. – 1996. – №8. – С. 122–160.
12. *Ольсевич Ю.* О национальном экономическом мышлении // Вопросы экономики. – 1996. – №9. – С. 117–130.
13. *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К.: Port-Royal, 2001.
14. Социальная психология: Курс лекцій / Ануфриева Н. М. и др. – К.: МАУП, 2003.
15. *Юхименко П. І., Леоненко П. М.* Історія економічних учень: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2000.
16. *Яковенко В. И.* Адам Смит, его жизнь и научная деятельность: Биограф. очерк. – С.-Петербург: Типогр. товарищ. «Обществ. польза», 1894.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2005.

КНИЖКОВИЙ СВІТ

СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА ТА ЮРИДИЧНА ОСВІТА
ПРЕСТИЖНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
E-mail: book@nam.kiev.ua
тел./факс 280-80-56, 288-94-98

Маркетинговий менеджмент: Навч. посібник. – К.: НАУ, 2001. – 204 с. Ціна без доставки – 10 грн.

Автор: **М. М. Єрмошенко**

У навчальному посібнику викладено теоретичні, методологічні, методичні та практичні засади управління маркетинговою діяльністю як сучасного напрямку стратегічного менеджменту. Наведено механізм управління маркетингом у складі принципів, функцій, структур, методів, інструментів і стратегій управлінської діяльності.

Призначений для студентів, аспірантів і викладачів, а також буде корисним для фахівців, які займаються маркетинговою діяльністю.